УДК 81:39(=161.2'282.2)"18/19"

Василь Балушок
(Київ)

ЯК РУСИНИ СТАЛИ УКРАЇНЦЯМИ
(трансформація української етнонімії в XIX–XX століттях)

У статті простежено зміну самоназви українського народу з «русь» / «русин», «русини» на «українці».
Ключові слова: самоназва (ендоетнонім), русини, українці, етнічна самосвідомість (ідентичність), Україна.

В статье прослеживается смена самоназвания украинского народа из «русь» / «русин», «русины» на «украинцы».
Ключевые слова: самоназвание (эндоэтноним), русины, украинцы, этническое самосознание (идентичность), Украина.

The change of the own name of Ukrainian people from «Rus» / «Ruthenian», «Ruthenians» into «Ukrainians» is considered in the article.
Keywords: the own name (endoethnonym), *Ruthenians*, *Ukrainians*, ethnic self-consciousness (identity), Ukraine.

Уживання загальноприйнятої самоназви (ендоетноніма), яка є найчіткішим індикатором етнічної самосвідомості, свідчить про ті чи інші явища в етнічному житті спільноти. Історію української етнонімії розглядали А. Генсьорський [7, с. 18–21], С. Макарчук [19], Є. Наконечний [23] та інші дослідники. Однак вичерпно відповісти на запитання, що поставали, а також увиразнити картину історії української етнонімії їм з тих чи інших причин не вдалося.

Український народ, з огляду на певні обставини, які розглянемо нижче, змінив свою самоназву. У цьому процесі було вирішальне XIX ст. У пропонованій статті саме цей період здебільшого й аналізуватимемо. Зміна етносом самоназви – досить рідкісне явище етнічної історії, викликати до життя яке можуть лише дуже важливі причини.

Першою самоназвою українського народу, що утвердилася по завершенні його формування, тобто наприкінці XII – на початку XIV ст., була узагальнена форма «русь» (у множині) і «русин» (в однині), пізніше – «русини» [5]. Цю форму етноніма та похідні від неї масово спостерігаємо в джерелах до початку XVIII ст. [4, с. 262–267]. Найпізніші, виявлені нами, документально зафіксовані випадки вживання етноніма «русь» / «русин» («руснак») у Східно-Центральній Україні припадають на першу половину XVIII ст. Так, цей термін ужито в драмі «Милость Божія», створеній у Києві 1728 року і присвяченій 80-річчю початку Хмельниччини, а також вступу на гетьманську посаду Данила Апостола. Зокрема в ній читаємо: «Козака за Жида [1] не важатъ: милѣйшій / Имъ Жидъ, нежели Русинъ...» [9, с. 36]. Самоназва «русин» (двічі), «руснак» (одноразово) та узагальнена форма «русь» містяться в списку короткої редакції «Літопису» Г. Граб'янки, датованому 1739 роком [8, с. 79, 90, 91, 93]. У «Літописці короткому» списку 1740 року також фігурує назва «русь», «руський народ» [8, с. 197, 199].

Після входження Східної України до складу Російської імперії в офіційному діловодстві етнонім «русь» / «русин» поступово витісняла введена московською владою форма «малоросіяни» [2]. Це стало наслідком руйнування загальноукраїнської етнонімії: самоназву «русини» поступово відтіснили на Правобережжя, а потім – на захід української етнічної території. Історик О. Сокирко зазначив, що в Україні «початок XVIII ст. став часом, коли під тиском російського імперського проекту фактично припинила своє існування руська ідентичність» [28, с. 279]. У зв'язку із цим зауважимо, що О. Сокирко, з одного боку, чітко спостеріг руйнівний вплив офіційної російської влади на тогочасну етнічну самоназву українського народу, а з другого, – пе-

ребуваючи в полоні конструктивістських концепцій [3], випустив з уваги, що етнічна ідентичність, тобто самосвідомість, так просто, особливо коли не задіяний механізм асиміляції, зникнути не може. Тому мову варто вести про руйнування не ідентичності (тобто самосвідомості), а лише загальновживаного ендоетноніма. Процитуємо слова автора одного з описів Харківського намісництва кінця XVIII ст. І. Переверзєва, які свідчать на користь збереження в середовищі різних етнографічних груп українського народу єдиної етнічної самосвідомості: «Жители Южной России, отлученные одни от других расстоянием мест, инородным владением, различным чиноправлением, гражданскими обычаями, речью, некоторые и религиею (униею)... Когда собираются они для поклонения в Киев с востока от Волги и Дону, с запада, из Галиции и Лодомирии [Волині. – *В. Б.*] и ближе к Киеву лежащих мест, взирают один на другого не так как на иноязычного, но будто на однородца...» * [24, с. 18].

До речі, ендоетнонім «русини» серед простолюду так швидко не зник, як в офіційних документах. Зокрема, етнонім «русин» ужито в текстах дум, записаних у 1850-х роках фольклористами на Чернігівщині [14, с. 312]. Не випадково М. Максимович 1841 року зазначив: «Незважаючи на обласні називання їх [українців. – *В. Б.*]: Галичанами, Подолянами, Волинянами, Українцями, Запоріжцями, Слобожанами, Чорноморцями – ім'я Русина залишається загальним, родовим ім'ям...» [20, с. 105]. Етнограф, фольклорист та лексикограф XIX ст. М. Левченко [4] також подав різні земельно-крайові назви українського народу [15]. Для нього цей народ тоді ще виступав під назвою «русини». Навіть М. Грушевський, публікуючи на початку XX ст. німецькою мовою свою узагальнюючу працю з історії України, назвав її «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» («Історія українського (русинського) народу») [10, с. 648].

Паралельно з руйнуванням давньої традиційної самоназви («русини») на теренах козацької України з'явився новий, спочатку лише як регіональний, етнонім, що згодом став загальноукраїнським ендоетнонімом. Маємо на увазі етнонімічну назву «українці», що буквально означає «жителі України» (якою спочатку окреслювали прикордонні з Диким Полем східноподільсько-наддніпрянські землі). Походження ендоетноніма «українці» невіддільне від історії козацької України. Наближені до цього етноніма терміни зафіксовані наприкінці XV – у XVI ст.: «українні воєводства», «українні землі», «українні замки» і близький до етнонімічного «українні жителі». А наприкінці XVI – на початку XVII ст. трапляється й назва «українці», що означала спочатку лише жителів України-Кордону без будь-якої етнічної специфіки. Так, у документі 1596 року піхоту у війську Станіслава Жолкевського, що воювало проти повсталих козаків, названо «ukraincy» [11, с. 92]. В іншому документі, стосовно війни з татарами в 1617–1618 роках, зазначено, що до жовнірів приєдналося кілька «Ukraincow» [11, с. 188]. У 1622 році «Ukraincy» напали на околиці Білгорода (тепер – Білгород-Дністровський) [11, с. 263]. А в брошурі Я. Дзвоновського вміщено українську народну пісню «Konterfekt cudowny y siła Kozaka Płachty, Ukraińca» [30, с. 4]. Однак населення України терміном «українці» як етнічною самоназвою (та ще й усієї її території) на той час не послуговувалося.

Спричинили ж утвердження назви «українці» як ендоетноніма події Козацької революції середини XVII ст. і виникнення на території тодішньої власне України Гетьманської держави (офіційна назва – Військо Запорозьке). Саме відтоді термін «українці» поступово поширився як самоназва серед жителів козацької України. Перший виявлений нами випадок уживання цього терміна в значенні етноніма чи близького до нього зафіксований 1657 року в листі волинського кореспондента І. Виговського про польські плани щодо України: «Сказываеть: если бъ, то ненадобно, *Украинцы* [курсив наш. – *В. Б.*] вмѣстѣ съ Москвою, Великого Княжества Литовского и Малые Росіи, покамѣстъ князи рускіе держали въ Кіевѣ прежде живущие» [1, с. 768]. Хоча в цьому ж листі жителів України названо «Русью» [1, с. 769]. Утвердження ж терміна «українці» та похідних від нього

* Тут і далі, з огляду на особливості мови та з метою точного донесення змісту думки, цитуємо мовою оригіналу.

(«люди українські», «український козако-руський народ» і особливо часто – «народ український») як назви руського населення козацької України фіксується із 70-х років XVII ст. Зокрема, ми натрапили на вживання цієї назви як етнонімічної в «Хроніці...» Ф. Софоновича [29, с. 231], «Літопису» Г. Граб'янки [8, с. 56, 67, 73, 82, 139, 145] і «Літопису» С. Величка [17, с. 25, 27, 33, 35, 37, 38, 121, 168, 171, 175; 18, с. 22, 33, 122, 171, 231, 261, 350, 408], у документах, у тому числі гетьманських універсалах, та в інших джерелах [2, с. 83, 57, 312, 319, 389, 390, 394, 516, 519; 25, с. 15]. Однак паралельно широко використовували й назву «русь» / «русин», «русини», яка, на відміну від регіональної назви «українці», була ендоетнонімом усього народу. З переміщенням на початку XVIII ст. правобережних козацьких полків на Лівобережжя, туди ж змістився й новий регіональний етнонім «українці».

Під дією офіційного російського справочинства, яке ввело термін «малоросіяни», самоназва «русини» («руснаки») поступово витіснилася. Цьому, очевидно, сприяла й поява нового регіонального етноніма «українці». Так, поет кінця XVII – початку XVIII ст. К. Зіновіїв використав цікаве формулювання, яке відобразило процес змін в етнонімії. Зокрема, уживане ним етнонімічне формулювання вміщує два ендоетноніми – давній і новий, а також етнонімічну назву, якою послуговувалися в офіційному справочинстві: «правдивы(и) руснакъ козак украинецъ породы малоро(с)си(и)ско(и)» [12, с. 116]. У XVIII–XIX ст. термін «українці» поширився серед населення Лівобережжя як регіональний етнонім. Зокрема, Я. Маркович зауважив, що Україною вважають територію «между реками Остром, Супоем, Днепром и Ворсклою», «от чего и тамошних жителей называют украинцами, степовиками и полевиками...» [22, с. 47]. На Правобережжі, яке до 1793–1795 років залишалося під владою Речі Посполитої, давня етнонімічна назва побутувала й надалі.

Існування в період Гетьманщини двох головних, територіально локалізованих (на сході й на заході) підрозділів української етнічної спільноти з власними самоназвами («українці» й «русини»), що входили до складу різних держав (Російської імперії і Речі Посполитої), у поєднанні зі зникненням єдиного загальноукраїнського ендоетноніма, сигналізувало про початок етнічної сепарації. А етнічна сепарація, тобто відокремлення з огляду на певні причини частини етнічної спільноти, при відповідних умовах веде до утворення нового етносу, виступаючи однією з форм етногенезу [6, с. 235–236]. Цей процес міг призвести до появи нового етносу і в Україні, зокрема на козацькому Лівобережжі. Однак такому історичному перебігу завадило прикордонне розміщення України на межі з Диким Полем та пов'язане із цим існування Запорожжя, що, як і раніше, від часів поділу більшості українських земель між сусідніми державами, було єдиним для всіх частин країни. Окрім того, не сприяли сепарації й інтенсивні зв'язки політично розділених Лівобережної і Правобережної України та нетривалість періоду такого роз'єднання. Процес нового етногенезу, що починався, не дістав подальшого розвитку й вилився лише у формування двох субетнічних груп, локалізованих на сході і заході України, залишки яких відомі в новітні часи як «східняки» і «західняки».

Не відразу утвердився як назва для всієї країни і термін «Україна». Загалом до поширення топоніма «Україна» на територію нашої держави як її власної назви (та витіснення давньої назви «Русь») призвів ряд причин, головною з яких стала монополізація Росією давньоруської спадщини і неможливість для української інтелігенції ефективно цьому протистояти в умовах відсутності власної державності [13, с. 37–38]. Саме тому українська інтелігенція в часи становлення модерної української нації взяла на озброєння назви «Україна» й «українці», з якими була пов'язана героїка славного козацького минулого. Піднесення українського національного руху почалося з першої половини XIX ст. Цьому сприяла й та обставина, що українське «національне відродження» (насправді – націєтворення) започаткувалося саме на землях Східної України, тобто власне України, де ще живою була пам'ять про славне козацьке минуле, а тутешнє українське дворянство виступало прямим спадкоємцем козацької старшини. Саме тут, у середовищі нащадків козаків, з фольклорних і літературних творів та народної пам'яті виростає козацька легенда, яка поступово, силами

національної інтелігенції, перетворилася на національний козацький міф як форму української національної ідеї. Романтизуючи козацьку Україну, українська інтелігенція (М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянський, М. Костомаров, М. Драгоманов та ін.) почала використовувати назву «Україна» для позначення всієї країни, а термін «українці» – як загальноукраїнський ендоетнонім, на противагу витісненому на Наддніпрянщині і Лівобережжі дією російської офіційної влади етноніма «русь» / «русин», «русини». У цей період у Харкові видавали часописи «Украинский вестник» і «Украинский журнал». М. Максимович назвав укладені ним збірки народних пісень «Украинские народные песни» (М., 1834) і «Сборник украинських песен» (К., 1849), а одну зі своїх етнографічних праць – «Дни и месяцы украинского селинина» (М., 1856). Він видавав також альманах «Украинец». А основний програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства (першої української націоналістичної організації, за Б. Андерсоном [3]), де «на повну силу і в сучасному розумінні зазвучали слова "українці", "український народ"» [19, с. 209], був названий «Книги буття українського народу». Т. Шевченко хоч і не послуговувався ще у своїх творах терміном «українці», проте широко використовував назву «Україна». А, зважаючи на його вплив на різні верстви українців, унесок Т. Шевченка в прищеплення їм цієї назви важко переоцінити. У вірші «Ще не вмерла України і слава, і воля» П. Чубинського (1863), який згодом став національним гімном України, термін «українці» вжито в прямому значенні.

Зусиллями української інтелігенції етнонім «українці» поступово поширився по всій території України. Цей процес був досить тривалий. Зокрема, у творах молодшого сучасника Т. Шевченка – подолянина С. Руданського – етноніми «українці» й «русини» ще вживані паралельно [26, с. 200, 426, 446, 447; 27, с. 224, 226, 227]. М. Драгоманов узяв за псевдонім означення своєї національності – «українець», але в назвах творів іще широко вживав слово «малоруський». Леся Українка також узяла етнонім «українка» собі за псевдонім, хоч інколи використовувала і назву «русини», «русько-український народ» [16, с. 9, 296]. Серед народних верств етнонім «українці» як самоназва прижився повільно. Остаточне утвердження цього етноніма в Східно-Центральній Україні відбулося після Української революції і національно-визвольних змагань 1917–1920 років. На Галичині й Буковині назва «Україна» й етнонім «українці» активно почали поширюватися тільки з кінця XIX ст., коли розпочався підйом українського національно-культурного руху. Утвердженню нової назви країни та нового ендоетноніма в цьому регіоні особливо сприяли І. Франко, А. Шептицький, М. Грушевський та інші представники української інтелігенції, а пізніше – події, пов'язані з Українською революцією, ЗУНР, національно-визвольними змаганнями [23, с. 123–139]. Однак, як зазначив С. Макарчук, «сприйняття народоназви "українці" як власної всім "руським" населенням Галичини затягнулося до Другої світової війни» [19, с. 211]. Остаточному утвердженню етноніма на цих землях сприяла боротьба під українськими гаслами ОУН–УПА, через формування якої пройшли тисячі галичан, волинян і буковинців, і в яку було втягнено більшість тамтешнього населення. На Закарпатті етнонім «українці» поширився найпізніше, фактично аж після приєднання до України – у 1944 році. Хоча, як відомо, ще в 1939 році тут існувала «Карпатська Україна» на чолі з А. Волошиним.

Отже, у часи Т. Шевченка в суспільне життя країни інтелігенція активно впроваджувала назву «Україна», у цьому найдієвішу участь брав і поет. Поширення ж народоназви «українці» як загальноукраїнської в часі дещо відставало. Адже навіть сучасники та тією чи іншою мірою соратники Т. Шевченка – М. Максимович і М. Левченко – ще вважали за загальноукраїнську народоназву термін «русини». Якщо до цього додати, що в часи перебування Т. Шевченка в солдатах він був відірваний від активного суспільного життя в Україні, то можна припустити, що для нього термін «українці» так і не став загальноукраїнською етнічною самоназвою. До того ж поет народився і провів дитинство на Правобережжі, де до кінця XVIII ст. іншої самоназви народу, аніж «русь» / «русин», «русини», не вживали. Тому, очевидно, ми не помилимося, висловивши думку, що у свідомості Т. Шевченка саме відбувався перехід від колишньої

народоназви нашого народу («русини») до нової («українці»). Тобто він уважав себе і русином, і українцем, хоча у творах так і не віддав переваги ні одному із цих ендоетнонімів. Припускаємо, він відчував, що назва «русини» вже відходила в минуле, а народоназву «українці» поет ще не наважувався вживати як загальноукраїнську.

Примітки

[1] Зауважимо, що етнонім «жид» у часи, коли Україна ще не входила до складу Російської імперії, не мав образливого змісту. Саме так і сьогодні називають євреїв, наприклад, у Польщі. І лише після приєднання українських земель до Росії, під впливом росіян та офіційної російської влади, в Україні поступово поширилося сприйняття етноніма «жид» у негативному сенсі. У творах Т. Шевченка ця народоназва вжита без принижувального змісту.

[2] Про походження етнонімічної назви «малоросіяни», яку свого часу ввели в обіг саме українські книжники, див. наше попереднє дослідження [4, с. 265–266].

[3] Про конструктивістські концепції етнічності, батьківщиною яких є Північна Америка, див. працю О. Посерна-Зелінського [31].

[4] Про цього подвижника української науки (псевдонім Богуслав Лучинський), який усе ще мало знаний в Україні, див. працю А. Матвієнка [21].

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – С.Пб., 1879. – Т. 11.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – С.Пб., 1882. – Т. 12.

3. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001.

4. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. – Біла Церква, 2008.

5. *Балушок В.* «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Вип. 20). – Л., 2011. – С. 72–83.

6. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – М., 1983.

7. *Генсьорський А. І.* Термін «Русь» (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. 5. – С. 16–30.

8. Гисторія... Г. Граб'янки. Лѣтопис краткій... / упоряд. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2001.

9. *Гординський Я.* «Милость Божія», українська драма з 1728 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1925. – Т. 136–137. – С. 136–137.

10. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1.

11. Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т. 8.

12. *Зіновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті / підгот. тексту І. П. Чепіги ; вступ. ст. В. П. Колосової та І. П. Чепіги ; іст.-літ. коментар В. П. Колосової. – К., 1971.

13. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Л., 1996.

14. *Колесса Ф.* Українська усна словесність. – Едмонтон, 1983.

15. *Левченко М.* Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. – 1861. – № 1. – С. 263–264.

16. *Леся Українка.* Зібрання творів : у 12 т. – К., 1977. – Т. 8.

17. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т. 1.

18. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – К., 1851. – Т. 2.

19. *Макарчук С.* Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Л., 1994. – С. 206–211.

20. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1.

21. *Матвієнко А.* Захисник нашої пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriy-i-ya/zahisnik-ashoyi-pamyati.

22. *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – С.Пб, 1798. – Ч. 1.

23. *Наконечний Є.* Украдене ім'я (чому русини стали українцями). – Л., 1998.

24. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991.

25. *Перетц В.* Українське питання в освітленню польського поета XVII віка // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1906. – Т. 71. – С. 5–21.

26. *Руданський С.* Твори : у 3 т. – К., 1972. – Т. 1.

27. *Руданський С.* Твори : у 3 т. – К., 1973. – Т. 2.

28. *Сокирко О.* [Рецензія] Serhii Plokhy. Tsars and Cossacks: A study in Iconography. Cambridge Mass., 2002 (Harvard Papers in Ukrainian Studies) // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 275–279.

29. *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / підгот. тексту до др., передм., комент. Ю. М. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1993.

30. *Франко І.* Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1902. – Т. 47. – С. 1–28.

31. *Posern-Zieliński A.* Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – 1979. – T. 63. – С. 3–21.

SUMMARY

Ukrainian people changed their title (endoethnonym) because of certain circumstances. The first title of Ukrainian people, who established in the final stage of its formation (late XIIth–XIIIth – early XIIIth–XIVth centuries), was a joint term *Rus* (in plural) and *Ruthenian* (in singular), later *Ruthenians*. This form of exonym that is associated with the name of the country – *Rus* is found in the different documents of to the early XVIIIth century, common people used it longer. However, after entering the Eastern Ukraine into the Russian Empire exonym *Rus* / *Ruthenian* in the official documents was replaced into *Malorosiyany* (small Russians) by Moscow authorities. This process started the destruction of Ukrainian exonomy, though the ethnos continued to exist. The term *Ruthenians* retreats on the right bank, and then to the west of Ukrainian ethnic territory. Along with the destruction of the old name (*Ruthenians*), on the territory of the Cossack Ukraine there is a new, firstly a regional exonym *Ukrainians*. This term was caused by the events of Cossack Revolution of the mid XVIIth century and the emergence on the territory of actual Ukraine (frontier territories of Wild Field) the Hetman state. In the XIXth century, in order to counter the monopolization of Russia to Old Ruthenian heritage, Ukrainian intellectuals began to use the term *Ukraine* to name the whole country, and the term «Ukrainians» – as an endoethnonym, opposed to the exonym *Rus* / *Ruthenian*, *Ruthenians* on the left bank of Dnieper. The process of spreading of new term was long enough. Even intellectuals (S. Rudanskyi, M. Drahomanov, Lesya Ukrainka etc.) in parallel with the exonym «Ukrainian» occasionally used old name. Finally, the new term of Eastern-Central Ukraine is established after the revolution of 1917–1920, in Galicia and Bukovyna – as a result of raise of the national cultural movement, Ukrainian revolution and struggle of OUN–UPA in the mid-twentieth century, and in Carpathians after his accession in 1944.

Keywords: the own name (endoethnonym), *Ruthenians*, *Ukrainians*, ethnic self-consciousness (identity), Ukraine.